

«КВАЗІКАМЕРИ» З РОЗКОПОК КАТЕРИНИ МЕЛЬНИК ЯК ПЕРЕХІДНА ЛАНКА РОЗВИТКУ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНІ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ДОБИ

Дмитро БІБІКОВ

Інститут археології НАН України,
вул. Володимирська, 3, 01001, м. Київ, Україна,
e-mail: bibikov-@bigmir.net

Розглянуто специфічну категорію давньоруських поховальних пам'яток X–XI ст. Ці захоронення поєднують у собі риси як елітарних камерних гробниць доби вікінгів, так і рядових християнських захоронень початку II тис. н. е. Запропоновано об'єднати такі поховання під терміном «квазікамери» або «камери-наслідування». Виділено їх чотири типи: 1) з гробовищами; 2) наземні; 3) «земляні» з дерев'яним перекриттям, проте без обкладки стін; 4) «великі могильні ями» без дерев'яних конструкцій. Уперше проаналізовано конструктивно-обрядові риси кожного з цих типів, визначено їх особливості. За основу вибірки взято матеріали розкопок Катерини Мельник 1897–1898 рр., завдяки яким виявлено найбільшу кількість подібних пам'яток.

Зазначено, що зведення класичних камерних гробниць на південноруських теренах припиняється із початком християнізації, однак повністю відмовитися від цієї традиції давньоруська еліта змогла не одразу, що відобразилося в появі камер-наслідувань, абсолютна більшість із них всередині стаціонарних дерев'яних конструкцій містить рухоме гробовище. Відзначено, що цей факт суперечить основній ідеї класичних камерних гробниць як «будинків померлих» і свідчить, як мінімум, про суттєвий вплив християнського віровчення. Поширення квазікамер на території Волині, безперечно, потрібно пов'язувати з державницькою діяльністю Володимира Святославича, яка могла супроводжуватися притоком населення («ліпших мужів») зі Середнього Подніпров'я. За складом поховального інвентарю та аналогіями із суміжних територій їх датовано в межах кінця X – першої половини XI ст.

Комплексний аналіз конструктивних особливостей і поховального інвентарю камер-наслідувань із території Волині не дозволяє однозначно пов'язати їх із представниками давньоруської еліти. Зазначено, що в межах цього регіону розглядувані пам'ятки не є прямим продовженням лінії розвитку класичних камерних гробниць, а лише імітують соціально престижні обрядові елементи останніх.

Ключові слова: Давня Русь, Волинь, поховальний обряд, камери-наслідування, християнізація.

Бурхливі державотворчі, релігійні, соціально-економічні й етнокультурні процеси кінця I – початку II тис. н. е. спричинили появу на теренах Східної Європи значного розмаїття нових форм поховального обряду. Сьогодні очевидно, що поширений принцип поділу давньоруських інгумаційних захоронень на «камерні» та «рядові», або «грунтові», дуже умовний. На території Південної Русі можна виділити кілька груп поховань, споріднених із «класичними» камерними гробницями, проте хронологічно пізніших: 1) камери з гробовищами; 2) наземні поховальні споруди – «склепи» за термінологією К. Мельник; 3) т. зв. «земляні» камери з дерев'яним перекриттям, проте без обкладки стін; 4) «великі могильні ями» без дерев'яних конструкцій. Усі ці обрядові форми позбавлені соціально значущих рис, притаманних поховальним камерам: супутніх захоронень жінок і коней, знахідок клинкової зброї тощо. Водночас, немає сумнівів щодо намагання учасників поховальної церемонії відтворити ті чи ті конструктивні елементи елітарних поховань більш

ранньої епохи. Тому вказані групи захоронень пропоную розглядати як окреме явище, об'єднавши під введеним Ю. Лесманом для позначення «великих могильних ям» терміном «квазікамери» [Лесман, 1997, с. 180–185] або більш влучним «камери-наслідування» [Бібіков, 2019, с. 437–439, 441]. Такий принцип класифікації давньоруських інгумаційних поховань дозволить уникнути термінологічної плутанини та дослідницької суб'єктивності.

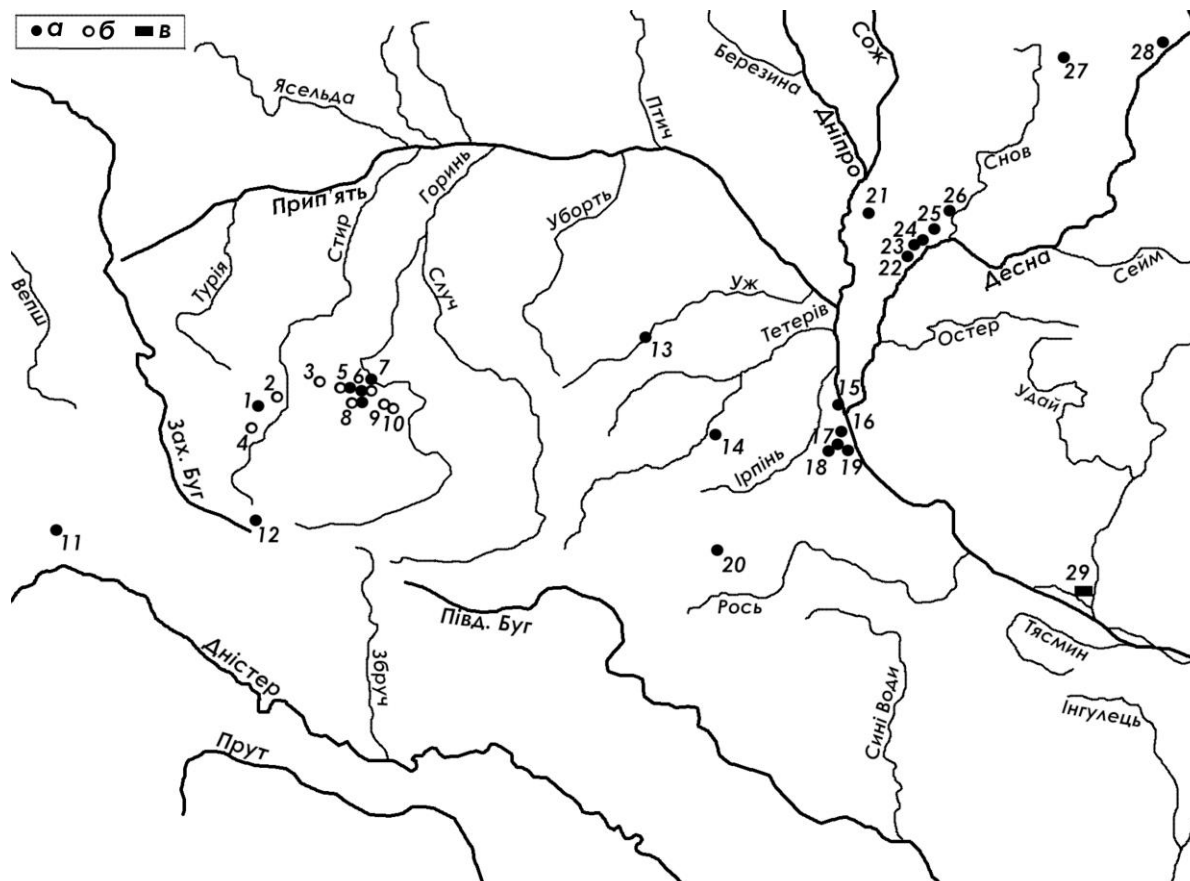

Рис. 1. Зрубні гробниці на південноруських некрополях за О. Моцею: а – зрубні гробниці; б – «склепи»; в – зруб у ґрунтовій могилі. 1 – Городище; 2 – Теремне; 3 – Ставок; 4 – Новосілки; 5 – Старожуків; 6 – Білів; 7 – Понебель; 8 – Пересопниця; 9 – Басів Кут; 10 – Колоденка; 11 – Судова Вишня; 12 – Підгірці; 13 – Коростень; 14 – Ставки (Леніно); 15 – Вишгород; 16 – Київ; 17 – Совки; 18 – Жуляни; 19 – Китаїв; 20 – Ягнятин; 21 – Клонів; 22 – Шестовиця; 23 – Гушин; 24 – Чернігів; 25 – Товстоліс; 26 – Седнів; 27 – Левінка; 28 – Кветунь; 29 – Жовнин

Fig. 1. Log structure tombs at the Southern Rus necropolises by O. Motsia: а – log structure tombs; б – «crypts»; в – log structure tombs in the ground grave. 1 – Horodyshche; 2 – Teremne; 3 – Stavok; 4 – Novosilky; 5 – Starozhukiv; 6 – Biliv; 7 – Ponebel; 8 – Peresopnytsia; 9 – Basiv Kut; 10 – Kolodenka; 11 – Sudova Vyshnia; 12 – Pidhirtsi; 13 – Korosten; 14 – Stavky (Lenino); 15 – Vyshhorod; 16 – Kyiv; 17 – Sovky; 18 – Zhuliany; 19 – Kytaiv; 20 – Yahniatyn; 21 – Kloniv; 22 – Shestovytsia; 23 – Hushchyn; 24 – Chernihiv; 25 – Tovstolis; 26 – Sedniv; 27 – Levinka; 28 – Kvetun; 29 – Zhovnyn

Найвища на півдні Київської держави концентрація камер-наслідувань спостерігається на території Волині. Першим звернув увагу на їхню певну подібність до синхронних комплексів Середнього Подніпров'я В. Седов [Седов, 1982, с. 98]. Поховання, що містили дерев'яні обкладки стін могильних ям, О. Моця зараховує до «зрубних гробниць», не надаючи значення наявності «рухомого» гробовища (рис. 1) [Моця, 2019, с. 51]. Подібного погляду дотримується А. Яновські (рис. 2) [Janowski, 2015, s. 15]. К. Михайлов відносить усі ці пам'ятки

до недостатньо документованих [Михайлов, 2016, с. 34]. Ця стаття – перша спроба всебічного аналізу квазікамер як самостійної категорії давньоруських поховань. Аналіз здійснено на прикладі компактного ареалу поширення подібних пам'яток; основу вибірки створено за матеріалами розкопок К. Мельник у 1897–1898 рр., добре відомими в науковій літературі (рис. 3) [Мельник, 1901].

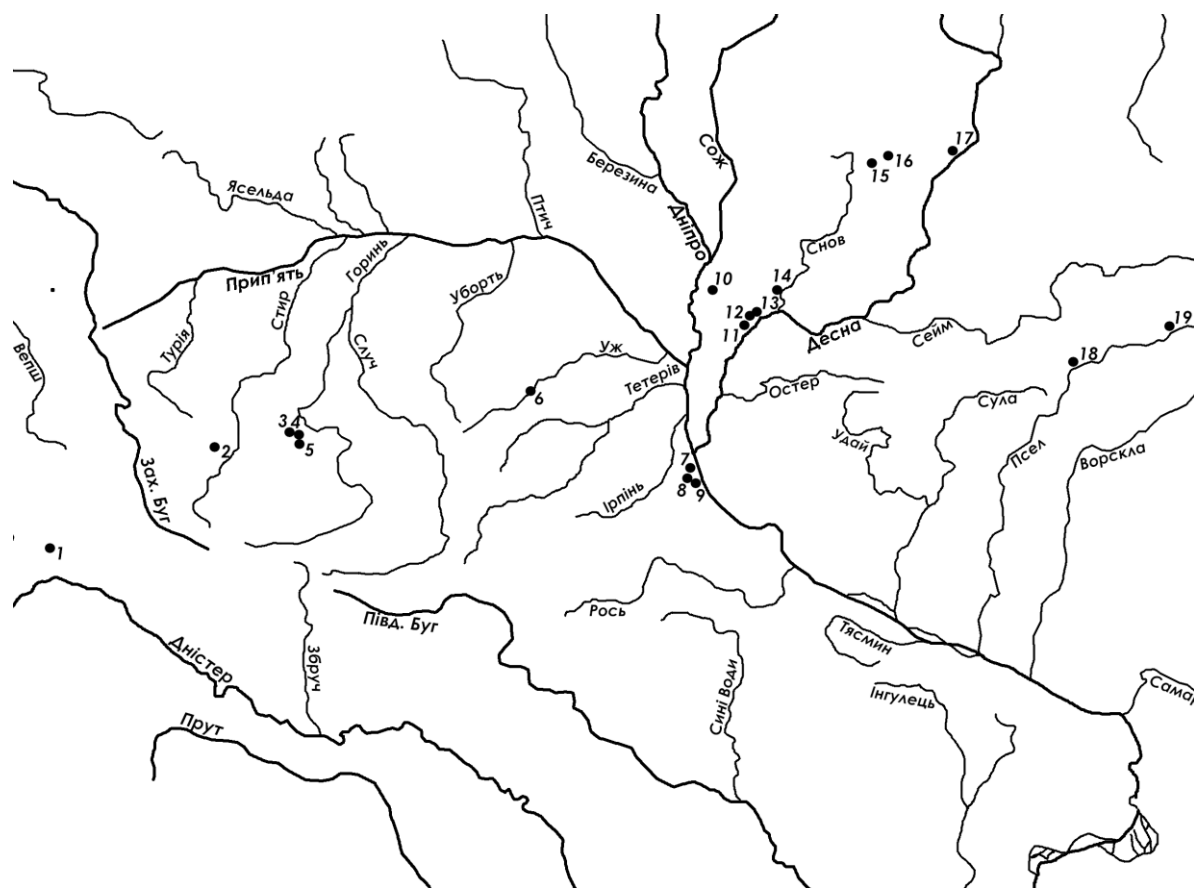

Рис. 2. Камерні поховання на території Південної Русі за А. Яновські: 1 – Судова Вишня; 2 – Городище; 3 – Старожуків; 4 – Білів; 5 – Пересопниця; 6 – Коростень; 7 – Київ; 8 – Совки; 9 – Китаїв; 10 – Клонів; 11 – Шестовиця; 12 – Гущин; 13 – Чернігів; 14 – Седнів; 15 – Левінка; 16 – Алефін; 17 – Кветунь; 18 – Зелений Гай; 19 – Гочево

Fig. 2. Chamber tombs of Southern Rus by A. Yanovsky: 1 – Sudova Vyshnia; 2 – Horodyshche; 3 – Starozhukiv; 4 – Biliv; 5 – Peresopnytsia; 6 – Korosten; 7 – Kyiv; 8 – Sovky; 9 – Kytaiv; 10 – Kloniv; 11 – Shestovytsia; 12 – Hushchyn; 13 – Chernihiv; 14 – Sedniv; 15 – Levinka; 16 – Alefin; 17 – Kvetun; 18 – Zelenyi Hai; 19 – Nochevo

Камери з гробовищами. До першої групи віднесено шість захоронень (каталог I). Від класичних камер їх конструктивно відрізняє лише наявність додаткового елемента – рухомого гробовища (рис. 4, а). Власне, більшість науковців розглядають їх як спільне явище, утім, часто ігноруючи волинські матеріали.

Розміри камер варіювалися в межах 2,3–4×1–3 м, висота становила від 0,6–0,7 м до 1,2 м. Очевидно, всі споруди мали зрубну конструкцію. Їхні стіни зводили з товстих дощок (Білів № 2), тесаних брусів (Старожуків 1 № 10) або цілих колод (Городище № 4, Білів № 36). Гробниці Старожуківського і Пересопницького могильників скріплювалися залізними цвяхами. Лише в одному випадку на дні камери також зберігся накат із брусів (Старожуків 1 № 10).

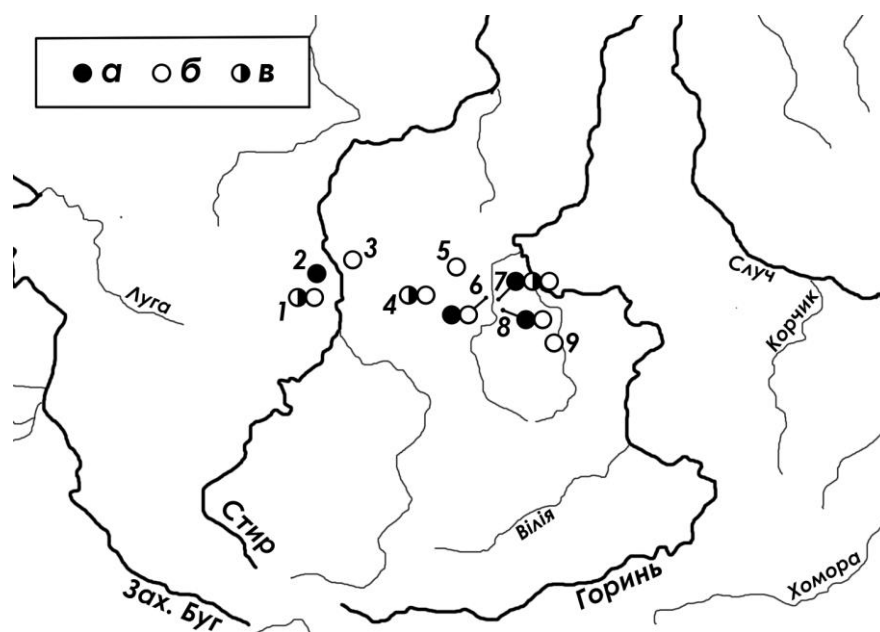

Рис. 3. Квазікамерні поховання на території Волині: а – камери з гробовищами; б – наземні склепи; в – земляні камери. 1 – Гірка Полонка; 2 – Городище; 3 – Теремно; 4 – Новосілки; 5 – Ставок; 6 – Старожуків 1, 2; 7 – Білів; 8 – Пересопниця; 9 – Басів Кут

Fig. 3. Pseudo-chamber tombs in the territory of Volyn: a – chambers with coffins; б – ground chambers; в – earthen chambers. 1 – Hirka Polonka; 2 – Horodyshe; 3 – Teremno; 4 – Novosilky; 5 – Stavok; 6 – Starozhukiv 1, 2; 7 – Biliv; 8 – Peresopnytsia; 9 – Basiv Kut

Зверху всі камери мали перекриття трохи більших розмірів. Як правило, воно споруджувалося з товстих дощок, в одному випадку (Городище № 4) – з обтесаних із зовнішнього боку колод. Іноді накат був обвугленим ззовні (Старожуків 1 № 10) чи зсередини (Білів № 2). У кургані № 4 біля с. Городище на перекритті знайдено пташиний скелет.

Лише у двох випадках (Старожуків 1 № 10, Білів № 36) перекриття розміщувалося на рівні горизонту, тобто висота камери відповідала глибині могильної ями. Така конструкція притаманна для більшості давньоруських камерних гробниць. В одному похованні (Старожуків 2 № 12) накат влаштовано на 0,2–0,3 м вище. Перекриття решти камер розташовувалося посередині могильної ями на глибині 0,3–0,5 м від рівня давньої поверхні (а в пересопницькому кургані № 7, очевидно, іще глибше). Так, загальна глибина могильних ям становила від 0,7 м до 1,5 м.

На дні камери завжди встановлювали дерев'яну труну, в яку поміщали тіла померлих. У білівському кургані № 2 на її присутність вказує велика кількість залізних цвяхів, знайдених навколо скелета та між кісток, хоча, за припущенням К. Мельник, за допомогою цвяхів прикріпляли до дна могили тканину, якою був покритий труп [Мельник, 1901, с. 524]. У камері кургану № 10 зі Старожукова 1 зафіксовано залишки щонайменше двох гробовищ, котрі відрізнялися за орієнтацію. Гробовища збивали з дощок; одного разу (Городище № 4) при зведенні поздовжніх стін використано товсті бруси. Ширина трун становила близько 0,5 м, довжина варіювалася від 2 м до 2,6 м. Як і самі камери, гробовища інколи обпалювали ззовні (Білів № 36) або зсередини (Старожуків 2 № 12).

Окрім названого комплексу біля с. Старожуків, усі кургани містили по одному похованню. Кістяки мали західну орієнтацію, враховуючи сезонні відхилення на північ влітку (Старожуків 1 № 10) та на південь взимку (Городище № 4). Більшість захоронень здійснено у випростаному положенні на спині, із простягнутими вздовж тіла кінцівками. Лише у двох одну

з рук зігнуто в лікті та покладено кистю в район таза (Городище № 4, Білів № 2). В останньому з них, окрім того, ноги були зігнуті в колінах у правий бік. Один із кістяків (Старожуків 1 № 10, поховання 2), очевидно, був обгорнутий берестою. За складом поховального інвентарю та в одному випадку антропологічними характеристиками можна виділити одне чоловіче поховання (Старожуків 1 № 10, поховання 1) і три жіночих (Городище № 4, Старожуків 2 № 12, Білів № 2).

За кількістю інвентарю розглядувані захоронення різняться. У трьох із них знайдено лише по одному предмету. Біля двох небіжчиків (Городище № 4; Старожуків 1 № 10, поховання 2) інвентарю не виявлено взагалі. Виділяються два поховання (Старожуків 2 № 12, Білів № 2), де знайдено по п'ять предметів. В останньому з них варто відзначити знахідку золотої сережки біля нижньої щелепи померлого, котра, на мою думку, являє собою «обол мертвих». Загалом же переважають досить прості прикраси (персні, намистини, скроневі кільця, фрагмент браслета) та побутові предмети (ніж, кресало (?), пінцет (?)). Єдина ймовірна знахідка зброї – вістря спису або дротика (?) – походить із кургану № 10 Старожукова 1. На жаль, майже відсутні вузько датовані речі. У межах XI ст. може бути датований курган № 12 Старожукова 2, що містив золотоскляну та сердоликову намистини.

На території Середнього Подніпров'я можна назвати принаймні п'ять прикладів камер із гробовищами, по одному – з некрополів Києва, Шестовиці, Клонова, Седнева та Левінки. У двох останніх комплексах Д. Самоквасов виявив підковоподібні фібули зі спіралевидними закінченнями, прийняті за пряжки [Самоквасов, 1916, с. 80, 86–87]. За висновками Ю. Моргунова та В. Приймака, подібні застібки починають надходити на територію Дніпровського Лівобережжя наприкінці X – на початку XI ст. [Приймак, 2018]. Більш раннім часом (у межах другої половини X ст.) треба датувати київське поховання 1984 р. на пл. Калініна (Михайлівській) [Мовчан та ін., 2003, с. 114–115]. За розмірами поховальних споруд – 2,1–3,65×0,9–1,7 м – усі ці комплекси досить близькі до волинських аналогів, поступаючись класичним камерам. Значно бідніший і склад інвентарю. Так, у шестовицькому кургані № 119 знайдено лише залізний ніж [Бліфельд, 1977, с. 179–180]. Ще по дві камери з гробовищами другої половини X ст. відомо на некрополях Гньоздова та Пскова [Михайлов, 2016, с. 67].

Очевидно, поховання цього типу хронологічно пізніші відносно класичних камер і виникли вже на давньоруських (середньодніпровських (?)) теренах: як відзначає А.-С. Грьослунд, серед поховань Бірки поєднання дерев'яних обшивок могильних ям та гробовищ не трапляється [Gräslund, 1980, р. 40–41].

Наземні склепи. Наступна група поховальних споруд, удвічі численніша (каталог II), відрізняється від попередньої розташуванням всередині підкурганного простору – на рівні горизонту чи на підсипці (рис. 4, б). На могильниках Погориння (Старожуків, Білів, Пересопниця) наземні склепи та камери з гробовищами співіснували. Виникає спокуса пов'язати розміщення гробниць відносно денної поверхні зі сезонністю: їх могли споруджувати на рівні горизонту в холодну пору року, через важкість земляних робіт. Із потеплінням досипався лише курганний насип. Справді, «зимова» південно-західна орієнтація відносно «літньої» північно-західної переважала (три випадки проти одного), проте такої вибірки явно замало для серйозних висновків. О. Моця вважав їх пов'язаними зі «зрубними гробницями», проте особливими пам'ятками [Моця, 2019, с. 51].

Розміри гробниць становили 2–3,1×1,2–2,8 м, висота – 0,4–1 м. У двох випадках (Гірка Полонка № 6, Старожуків 1 № 2) поховальні споруди мали дещо меншу ширину – 0,96 м і близько 0,8 м відповідно, проте з класичними камерами їх споріднює наявність елементів внутрішнього членування. У білівському кургані № 28 склеп був подвійним. Дно переважної частини склепів перебувало на рівні горизонту, лише в двох із них (Білів № 32, № 35) – на підсипці заввишки близько 1 м.

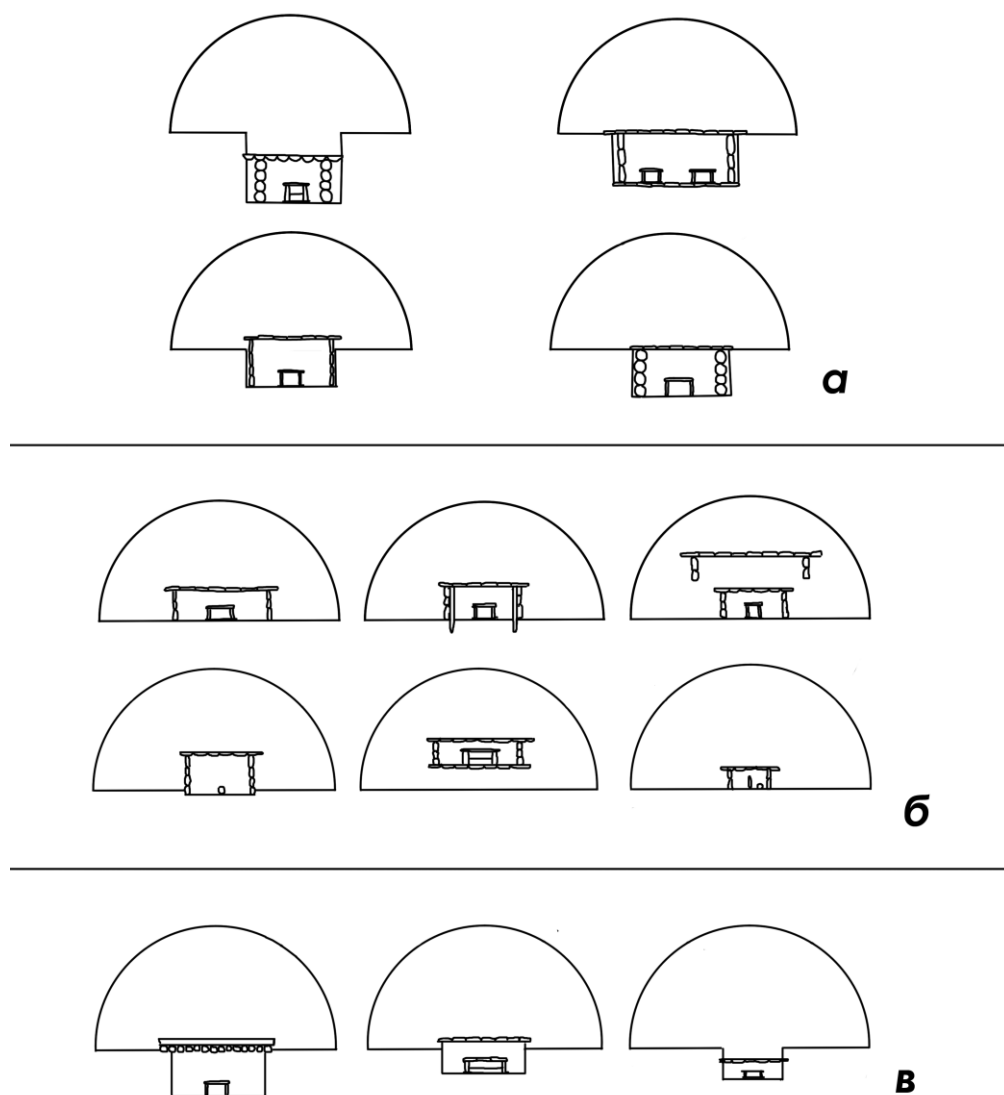

Рис. 4. Типи камер-наслідквань на території Волині: а – камери з гробовищами; б – наземні склепи; в – земляні камери

Fig. 4. Types of pseudo-chambers in the territory of Volyn: а – chambers with coffins; б – ground chambers; в – earthen chambers

Більшість поховальних споруд мала зрубну конструкцію. Двічі виявлено стовпи в кожному з кутів (Ставок № 2, Басів Кут № 7), проте спосіб кріплення стін залишився нез'ясованим. Стіни у трьох випадках заведено з товстих дощок, у п'яти – з тесаних брусів, серед яких відмічено дубові (Білів № 35) та соснові (Басів Кут № 7). Склепи мали дощате перекриття більшого розміру. У восьми випадках стіни та дах скріплювалися залізними цвяхами. Двічі (Білів № 32, Пересопниця № 29) зафіксовано залишки підлоги у вигляді дощатого накату. Іноді дно склепу (Пересопниця № 29) або ще й перекриття (Басів Кут № 7) були вистелені березовою корою. Також фіксуються пережитки обряду трупоспалення: посипання перекриття склепу золою із дрібним вугіллям (Новосілки № 2), шар золи по його внутрішніх стінках (Ставок № 2), зольна підсипка під дном склепу (Пересопниця № 29), купка вугілля на дні (Басів Кут № 7), вугілля в середніх шарах насипу (Старожуків 1 № 12).

Як і в похованнях попередньої групи, у більшості склепів збереглися залишки гробовищ, як правило – великих розмірів (1,8–2,2×0,6–0,94 м). У білівському кургані № 35 його було зведено з товстих брусів, а в решті випадків – з дощок, переважно збитих залізними цвяхами. У трьох випадках на кришці гробовища та під його дном (Теремно № 1, Білів № 35) або тільки на кришці (Пересопниця № 29) виявлено зольні прошарки. У кургані № 7 з Басового Кута труна, як і сам склеп, була вистелена берестою ззовні та зсередини. У трьох склепах наявності труни не відмічено (Старожуків 1 № 12, Новосілки № 4, № 2), хоча в останньому випадку її залишками може являтися тонка дошка, виявлена під кістяком. Ще у двох захороненнях (Гірка Полонка № 6, Старожуків 1 № 2) функцію гробовища виконувало окреме членування, завширшки 0,5 м і 0,4 м відповідно, відділене від решти внутрішнього простору камери дошкою-перегородкою. Можливо, що воно було накрите окремою кришкою.

У кожному зі склепів знайдено по кістяку, хоча за їх межами в курганах № 2 і № 12 могильника Старожуків 1 виявлено пізніші (?) захоронення. Усі поховання орієнтовані на захід, враховуючи сезонні відхилення на південь (Новосілки № 2, Білів № 28, Пересопниця № 29) і північ (Басів Кут № 7). У семи випадках кінцівки випростані. Чотири рази кисті обох рук (Старожуків 1 № 12, поховання 1; Білів № 28) або тільки лівої (Новосілки № 2, Пересопниця № 29) покладено на таз. У кургані № 32 з Білева права кисть лежала на грудях, ліва – на попереку. У склепі з Новосілок скелет виявлено з розведеними колінами. Двічі під кістяками фіксувалися підсіпки із глини, золи та вугілля (Гірка Полонка № 6, Старожуків 1 № 2); в останньому випадку небіжчика було обгорнуто берестою. За складом інвентарю вдалося визначити, що по два поховання належали чоловікам (Теремно № 1, Пересопниця № 29) і жінкам (Гірка Полонка № 6, Білів № 35).

Безінвентарними виявилися п'ять поховань. У трьох курганах знайдено по три предмети, у двох – по два, в одному – чотири, ще в одному – один. Абсолютно винятковий серед усіх квазікамерних поховань Давньої Русі – пересопницький курган № 29, де знайдено два десятки артефактів, зокрема ювелірні інструменти та поясний набір (рис. 5). У літературі комплекс одержав назву «поховання ювеліра» [Корзухіна, 1954, с. 46–48]. Основні категорії інвентарю, як і в похованнях попередньої групи, – елементи одягу та прості прикраси (скроневі кільця, персні, намистини), а також побутові предмети (ножі, оселки, гребінь). Досить архаїчний обрядовий елемент – поміщення до могили відер (Білів № 35, Пересопниця № 29, Басів Кут № 7). Поодиноким знахідкам залізного списа (Теремно № 1). Більшість матеріалу має доволі широке датування. Однобічні гребінки, одну з яких знайдено в кургані № 32 з Білева, на території Русі датуються X–XI ст., хоча більша їх частина не пізніша за початок XI ст. [Сергеєва, 2015, с. 53]. Кінцем X – початком XII ст. датується S-видне скроневе кільце (Гірка Полонка № 6). Віті перстні (Теремно № 1) з'являються на початку XI ст. і побутують упродовж всієї домонгольської доби [Седова, 1981, с. 125]. Нарешті, із названого пересопницького поховання походять єдині нині відомі штампи для виготовлення лопатевих намистин, побутування яких обмежується другою половиною X – початком XI ст. [Корзухіна, 1954, с. 46–48].

Наземні склепи демонструють яскравий приклад локальної поховальної традиції: інші захоронення такого типу на території Південної Русі авторів не відомі. Синхронні рядові трупопокладення на рівні давньої поверхні або на підсіпці широко розповсюджені на Дніпровському Правобережжі.

Подібна концентрація поховань у наземних дерев'яних зрубках спостерігається в Могильовському Подніпров'ї та Посожжі, де вони супроводжуються типовим для радимичів поховальним інвентарем і датуються в межах XI ст. [Авласович, 2015, с. 56, 59]. А найбільш рання подібна пам'ятка на території Білорусі – парне поховання на могильнику Погоща у Браславському Поозер'ї, яке А. Войтехович називає «наземною камерою» [Войтехович, 2019, с. 42]. Воно містило рештки зрубної конструкції розмірами 3×3 м; були знайдені предмети озброєння та набір торговельного інвентарю. Функціонування могильника відноситься до

другої половини X – першої половини XI ст., а вірогідніше – до кінця X – початку XI ст. [Плавинский, 2014, с. 306–307].

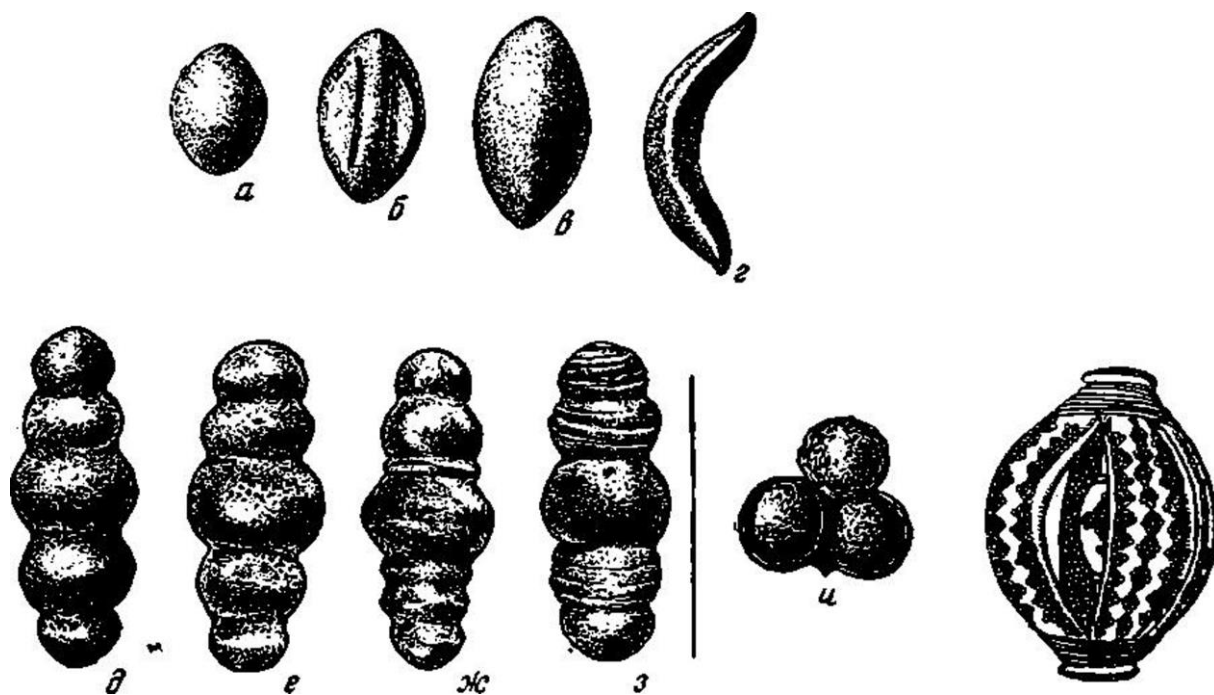

Рис. 5. Набір ювелірних штампів із пересопницького кургану № 29 за Г. Корзухіною
 Fig. 5. Set of jewelry stamps from Peresopnytsia mound № 29 by G. Korzukhina

Земляні камери. Частина археологів до камерних гробниць зараховує т. зв. «земляні» камери. Іноді під цим поняттям розуміють усі інгумаційні поховання, здійснені в могильних ямах великого та навіть середнього розміру [Андрощук, 1999, с. 41, 42, табл. 7; Шинаков, Гурьянов, Чубур, 2011, с. 35–36]. Проте більшість науковців сприймають подібні висновки скептично і характеризують «земляні камери» як такі, що позбавлені дерев'яних стін та настилів підлоги, однак мають над могильною ямою дерев'яне перекриття, завдяки якому внутрішній простір могили залишався незасипаним землею [Жарнов, 1998, с. 96; Михайлов, 2016, с. 60–61]. В усіх волинських похованнях цього типу тіло поміщали до труни (рис. 4, в).

Виділення поховальних комплексів цієї групи найбільш проблематичне, оскільки відсутні дані про параметри могильних ям. Більш-менш упевнено можна відносити до земляних камер поховання в курганах № 1 і № 21 Білівського могильника. В обох випадках труну встановлено «на розчищеному підґрунті» (материку), отже, площа могильних ям значно перевищувала розміри гробовищ. У кургані № 3 біля с. Новосілки два поховання (у труні та без) було здійснено в одній ямі, під спільним перекриттям. Також до земляних камер можна віднести три поховання з дерев'яними перекриттями значних розмірів, котрі перебували на певній висоті від домовин, забезпечуючи вільний простір всередині могильних ям (каталог III).

Перекриття споруджувалося на рівні горизонту (три випадки) або в середній частині могильної ями, на глибині 0,3–0,65 м. Загальна глибина могильної ями при цьому могла сягати 1,35 м. Двічі зафіксовано розміри перекриття, досить значні: 3,1×2,4 м і 3,12×1,8 м. У білівському кургані № 21 перекриття споруджене з обтесаних брусів, складених навхрест у два ряди. Перекриття решти земляних камер являло собою дощатий поміст. Іноді його фіксують обвугленим згори (Білів № 12) або знизу (Білів № 1).

У середній частині насипу кургану № 2 біля с. Гірка Полонка виявлено сліди тризни – пласт зотлілого дерева та багато фрагментів кераміки.

Розміри гробовищ відрізнялися: 2–2,5×0,45–0,9 м. Порівну представлені домовини, споруджені з дощок і товстих дубових брусів. Принаймні в половині випадків при цьому використано залізні цвяхи. Двічі (Білів № 21, № 22) під гробовищами фіксували зольну підсипку.

Усі кургани, за винятком одного (Новосілки № 3), містили по одному похованню, не враховуючи впускних. Кістяки знайдено у випростаному стані, головою на захід; у двох випадках відмічено сезонні відхилення на південь (Гірка Полонка № 2, Білів № 1). У похованні 2 кургану № 3 із Новосілок відмічено східну орієнтацію, проте інші дані цьому дещо суперечать. Руки здебільша випростано вздовж тіла, тільки у двох випадках одну (Новосілки № 3) або обидві (Білів № 12) покладено в район таза. За інвентарем два поховання можна визначити як жіночі (Білів № 12; Новосілки № 3, поховання 1).

Біля чотирьох кістяків інвентарю не виявлено. У кургані № 12 з Білева та кургані № 3 з Новосілок (поховання 1) знайдено по одному S-видному скроневою кільцю кінця X – початку XII ст. Найчисленніший інвентар містив білівський курган № 21. Загалом тут знайдено п'ять залізних предметів, зокрема дві підковоподібні фібули X–XI ст. і залишки відра.

Земляні камери подекуди трапляються на суміжних територіях. У кургані № 1 могильника літописного Городська виявлено безінвентарне поховання з перекриттям із дубових брусів, але без інших дерев'яних конструкцій [Антонович, 1893, с. 59]. На теренах Середнього Подніпров'я К. Михайлов виділив три подібні комплекси: поховання № 113 з Києва, шестовицьке поховання № 61/1 та чернігівське поховання № 29/1989 [Михайлов, 2016, с. 60–61], хоча в останньому випадку дерев'яні конструкції стін, очевидно, просто не збереглися. Сюди ж можна зарахувати курган № 41 з Шестовиці [Бліфельд, 1977, с. 137]. Усі три земляні камери Середнього Подніпров'я яскраво демонструють вплив християнства: як і на Волині, небіжчиків покладено до гробовищ, а в шестовицькому кургані № 61/1 знайдено візантійський перстень-печатку із зображенням Христа [Бліфельд, 1977, с. 150–151].

На могильнику Погоща відомо три поховання в ямах великих розмірів із дерев'яним перекриттям угорі, проте без внутрішніх конструкцій. Усі вони належали чоловікам і містили предмети озброєння, датуються кінцем X – першою половиною XI ст. [Войтехович, 2019, с. 33]. Земляні камери Північної Русі, як правило, пізніші від класичних. С. Зозуля датує подібне поховання з кургану № 348 Тімерьовського могильника 990–1010-ми роками, а поховання № 100 має близьке датування за молодшою монетою 977 р. [Зозуля, 2012, с. 97; Зозуля, 2014, с. 235].

Місце камер-наслідувань серед синхронних поховальних пам'яток Давньоруської держави. Зведення класичних камерних гробниць припиняється разом із початком насадження християнської ідеології. Найпізніші серед них (Підгірці, Тімерьово, Удрай) розташовані в периферійних регіонах Київської держави і датуються приблизно рубежем X–XI ст. Однак повністю відмовитися від цієї традиції давньоруська еліта змогла не відразу, що знайшло відображення в появі камер-наслідувань. Їх поширення на території Волині, безперечно, треба пов'язувати з державницькою діяльністю Володимира Святославича, що могла супроводжуватися притоком населення («ліпших мужів») із Подніпров'я. Відзначу, що жодного класичного камерного поховання в межах регіону виявлено не було.

Абсолютна більшість камер-наслідувань (можливо, за винятком деяких наземних склепів) містила гробовища, що саме собою є індикатором християнського поховального обряду чи, принаймні, його впливу [Ивакин, 2011, с. 13; Сытый, 2012, с. 100–101]. Ця конструктивно-ритуальна особливість рішуче суперечить властивій класичним камерам ідеї будинку, в якому «оселявся» небіжчик після смерті. Разом із тим квазікамери все ще демонструють численні риси язичницької поховальної традиції: наявність досить численного (хоча й не сумірного з класичними камерами) поховального інвентарю; обрядові дії, пов'язані з вогнем; неканонічне положення кінцівок у більшості небіжчиків.

Цілком очевидно, що на Волині пам'ятки цієї категорії побутували довше, ніж у Середньому Подніпров'ї, чим і пояснюється куди більша їх кількість. Утім, навряд чи їх

датування виходило за межі кінця X – першої половини XI ст. Серед камер-наслідувань найбільш спрощеною формою обряду виглядають земляні, що виявляється як у їх конструкції, так і в кількості поховального інвентарю. Подальшу лінію розвитку досліджуваних пам'яток на території Волині, очевидно, презентують захоронення, у яких домовину безпосередньо накривав поміст більших (іноді значно більших) розмірів. Подібні споруди могли бути розміщені як на рівні горизонту (Ставок, № 1; Крупа № 4), так і в могильній ямі (Лище 2, № 7; Гірка Полонка № 1, № 2; Новосілки № 1; Вечулки № 1, № 3; Ставок № 4) [Мельник, 1901, с. 552–553, 556, 561, 563, 573–574, 575].

Соціальний склад похованих у квазікамерах не був однорідним. Захоронення в кургані № 29 з Пересопниці належало заможному ремісникові-ювеліру (Корзухіна, 1954, с. 45). Два захоронення містили предмети озброєння, що рідкісне для південноруських поховальних комплексів XI ст. У низці поховань виявлено досить коштовні речі: золоту сережку, відра, фібули. Проте подекуди подібні предмети трапляються і в інших синхронних інгумаціях. В основному ж інвентар камер-наслідувань представлений абсолютно рядовими і нечисленними речами або ж узагалі відсутній.

У межах усіх десяти волинських могильників, де відомі квазікамери, найбільші кургани містили саме такі поховання. Водночас у половині випадків аналогічні обрядові форми трапляються в курганах невеликого чи середнього розміру. При цьому параметри курганного насипу чи поховальної камери ніяк не корелюються з багатством інвентарю. Наведені факти приводять до висновку, що обряд поховання у квазікамерах на Волині (на відміну від Середнього Подніпров'я) не є прямим продовженням камерного і не може бути однозначно пов'язаним із представниками давньоруської еліти. Радше, маємо справу з імітацією престижного поховального ритуалу більш раннього часу.

Отримані результати доводять доцільність виділення камер-наслідувань в окрему категорію ранньосередньовічних поховальних пам'яток. Подальші розробки в цьому напрямі мають доповнити реконструйоване бачення релігійного, соціального та політичного поступу населення південноруських земель.

Каталог квазікамерних поховань із території Волині

I. Камери з гробовищами

1. Городище, курган № 4. $h=2,15$ м, $\varnothing=11,8$ м. У 1,5 м нижче горизонту влаштовано камеру (2,9×1,6×1 м) з товстих березових колод, вкритих корою. Перекриття, що виступало за межі гробниці, споруджене з таких самих колод, обтесаних тільки з верхнього, зовнішнього, боку. Зверху на перекритті лежав скелет великого птаха. В середині камери стояла труна (2×0,5×0,45 м), поздовжні стіни якої складені із брусів завтовшки до 0,25 м, поперечні – з дощок. Скелет (жіночий (?)) орієнтований головою на південний захід. Праву руку покладено на тазову кістку, ліва – випростана вздовж тіла; ноги – прямо. Інвентар відсутній [Мельник, 1901, с. 555].

2. Старожуків 1, курган № 10. $h=1,8$ м, $\varnothing=8,9$ м. На рівні горизонту виявлено дерев'яний накат (3,6×2,6 м), орієнтований за віссю північ–південь, скріплений по кутах залізними цвяхами. Вздовж східного краю наката йшла широка смуга вугілля. Він перекривав поховальну споруду майже таких же розмірів висотою 0,6–0,7 м, зведену з тесаних брусів. На її дні К. Мельник описує складну систему суміжних «камер» (приблизно 2,6×0,5 м), які, очевидно, являли собою залишки гробовищ. Ці «камери» були розділені поздовжніми дошками, покладеними на ребро, паралельно кістям, і вкриті такими ж товстими дошками. Дно поховальної споруди також викладено широкими брусами. Один із них покладений головою на північний захід, руки та ноги випростано. Інвентар: окиснений залізний предмет (вірогідно, наконечник спису чи дротика) на тазових кістках. Інше поховання (пізніше (?)) – західної орієнтації, із випростаними кінцівками, обгорнуте берестою. Без інвентарю [Мельник, 1901, с. 517–518].

3. Старожуків 2, курган № 12. $h=2,4$ м, $\varnothing=17,1$ м. У 0,2–0,3 м вище горизонту виявлено перекриття склепу (2,7×1,2 м), скріпленого значною кількістю цвяхів. У середині, на глибині 0,7 м від горизонту, стояла тонка дощата труна, кришка та дно якої були обпалені зсередини. Кістяк із випростаними

кінцівками мав західну орієнтацію. Інвентар: по чотири кілечка з товстого срібного дроту обабіч черепа; намистини, сердолікова (невизначеного типу), золотоскляна і дві срібні, у районі ший; кільце з товстого бронзового дроту на пальці правої руки; половина бронзового пластинчатого браслета та фрагмент залізних «щипців» (пінцета (?)) у насипі [Мельник, 1901, с. 521–522].

4. Білів, курган № 2. $h=1,2$ м, $\varnothing\approx 7,6$ м. На глибині 1,5 м від вершини виявлено перекриття широкого склепу з товстих дощок, обвуглених зсередини. Всередині, на глибині 2,7 м, лежав кістяк головою на захід. Він оточений великою кількістю залізних цвяхів, що може свідчити про наявність гробовища. Кисть лівої руки – на краю таза, права – простягнута. Обидві ноги зігнуті в колінах, «ніби йдуть направо». Інвентар: золота сережка біля нижньої щелепи (обол мертвих (?)); по одній намистині зі срібла та жовтої композиції біля ший; невизначений залізний предмет біля правого плеча; залізний ніж біля правої кисті; срібне дротове кільце на пальці [Мельник, 1901, с. 523–524].

5. Білів, курган № 36. $h=1$ м, $\varnothing\approx 6,4$ м. На рівні горизонту зафіксоване перекриття склепу (2,3×1,1 м) із цілих колод. На глибині 1 м нижче горизонту – труна (2×0,5 м) із товстих дубових дощок; на ній та під нею – прошарки золи. Скелет покладено головою на захід, руки випростані вздовж тіла. Права нога дещо відсунута вбік, ліва – випростана. Інвентар: залізний предмет (кресало (?)) і кремій між гомілками [Мельник, 1901, с. 533].

6. Пересопниця, курган № 7. $h=0,8$ м, $\varnothing\approx 6$ м. На глибині 2 м (від вершини (?)) виявлено дерев'яну камеру (4×3 м), вкриту дощатим перекриттям і скріплену цвяхами. На 0,35 м нижче стояла домовина «звичайних розмірів», вкрита товстою дошкою. Кістяк лежав головою на захід, із випростаними руками та ногами. Інвентар: срібне дротове кільце на пальці правої руки [Мельник, 1901, с. 356].

II. Наземні склепи

7. Гірка Полонка, курган № 6. $h=1,8$ м, $\varnothing\approx 8,9$ м. На рівні горизонту – поховальна споруда з товстих дощок, розділена поздовжньою дошкою на дві камери завширшки по 0,4 м. У північній, на підсипці з глини й вугілля, лежав кістяк головою на захід, із простягнутими вниз руками. Інвентар: залізний ніж і S-видне скроневе кільце під правою кистю; срібне дротове кільце на пальці правої руки [Мельник, 1901, с. 553].

8. Теремно, курган № 1. $h=2$ м, $\varnothing\approx 10,8$ м. На рівні горизонту зведено низький дерев'яний склеп (2,3×1,2 м), а всередині – труна, збита залізними цвяхами. На її кришці та під дном – шар золи. Кістяк із випростаними кінцівками мав західну орієнтацію. Інвентар: залізний спис (?) вздовж правої плечової кістки, між стінками склепу та труни; витий срібний перстень на пальці лівої руки [Мельник, 1901, с. 563].

9. Новосілки (Боромля), курган № 2. $h=2,15$ м, $\varnothing\approx 10,8$ м. На рівні горизонту – поховальна споруда (3,1×1,5 м), збита залізними цвяхами, посипана золою із дрібним вугіллям. Кістяк лежав на глибині 0,2 м, головою на південний захід. Під ним зафіксовано тонку дошку, котра, ймовірно, залишилася від зотлілого гробовища. Права рука простягнута вздовж тіла, ліва – покладена кистю на таз; ноги розведені в колінах. Без інвентарю [Мельник, 1901, с. 574].

10. Новосілки (Боромля), курган № 4. $h=2,4$ м, $\varnothing\approx 11,1$ м. На 0,6 м вище рівня горизонту виявлено широкий склеп із тесаних брусів. На горизонті – скелет західної орієнтації; руки простягнуті вздовж тіла. Інвентар відсутній [Мельник, 1901, с. 574].

11. Ставок (Ставка), курган № 2. $h=1,9$ м, $\varnothing\approx 9,5$ м. Дещо вище рівня горизонту виявлено широке дощате перекриття склепу, на кінцях скріплене цвяхами. Склеп (3,1×1,55 м) зведено з товстих дощок і кутових стовпів, по внутрішніх стінках простежено шар золи. Всередині, на рівні горизонту, вміщено дощату домовину (2,2×0,94 м), також збиту великою кількістю цвяхів. Кістяк мав західну орієнтацію, руки та ноги випростані. Інвентар відсутній [Мельник, 1901, с. 556].

12. Старожуків 1, курган № 2. $h=1,57$ м, $\varnothing\approx 8,3$ м. На висоті 0,4 м над горизонтом виявлено горизонтальний дерев'яний поміст, що покривав споруду з дощок (2,7×0,96×0,4 м), скріплену цвяхами. Остання була розділена широкою дошкою на дві рівні поздовжні частини. Північна з них виконувала функцію власне труни – тут виявлено кістяк, обкладений берестою. Південна камера порожня. Скелет головою орієнтований на захід; руки витягнуті вздовж тіла, кістки лівої – частково порушені. Інвентар: залізний ніж біля правої кисті, срібне дротове кільце біля лівої стопи. Обабіч склепу – ще два поховання: без інвентарю та без анатомічного порядку; одне з них – у гробовищі [Мельник, 1901, с. 515].

13. Старожуків 1, курган № 12. $h=2$ м, $\varnothing\approx 11,1$ м. У середніх шарах насипу траплялося вугілля. На рівні горизонту влаштовано склеп із брусів ($2\times 1,4\times 1$ м). Він покритий суцільним помостом дещо більшого розміру з товстих поздовжніх дощок, скріплених довгими залізними цвяхами з чотирма поперечними. Скелет лежав на підсипці зі світлої глини, золи й вугілля, головою на захід. Кисті обох рук покладено на відповідних тазових кістках, ноги – прямо. На кістках обсіпка із золи та вугликів. У ногах, із правого боку, стояв роздавлений гончарний горщик. Інвентар відсутній. У 1,7 м від склепу, паралельно йому, влаштоване більш пізнє дитяче поховання у труні, з випростаними кінцівками. Інвентар: дві малі намистини зі синього скла та бурштину на шийних хребцях [Мельник, 1901, с. 518].

14. Білів, курган № 28. $h=3,3$ м, $\varnothing\approx 17,5$ м. У 1,5 м вище горизонту виявлено перекриття склепу ($3\times 2,8\times 0,8$ м) з брусів, а на висоті 0,7 м – ще одного, меншого ($2,3\times 1,1$ м); обидва збиті залізними цвяхами. На дні останнього, приблизно на рівні горизонту, стояла домовина «звичайних розмірів». Скелет орієнтований головою на південний захід, кисті рук складено в районі таза. Інвентар відсутній [Мельник, 1901, с. 530].

15. Білів, курган № 32. $h=4$ м, $\varnothing\approx 22,6$ м. Верхня частина насипу (до 1,5 м) складалася з чистої глини. На висоті близько 2 м над рівнем горизонту виявлено склеп ($3,1\times 2,4\times 1$ м), скріплений значною кількістю великих залізних цвяхів, із перекриттям і підлогою у вигляді дерев'яних накатів. В середині перебувала труна ($2\times 0,7$ м) із товстих дубових дощок, також скріплених цвяхами. Скелет мав західну орієнтацію. Руки зігнуті в ліктях: праву кисть покладено на грудях, ліву – на попереку. Інвентар: залишки золотого шиття та тонкий односторонній гребінь біля голови, частина срібного медальйона (?) праворуч від шиї, залізний ніж біля лівого стегна [Мельник, 1901, с. 531–532].

16. Білів, курган № 35. $h=2,25$ м, $\varnothing\approx 10,5$ м. У південній частині насипу майже від самої вершини було помітно зотліле дерево, вірогідно – залишки перекриття. Нижче виявлено широкий склеп із дубових брусів, скріплених залізними цвяхами. На глибині 1,3 м від вершини – труна ($1,8\times 0,6$ м) із товстих брусів, обсіпана золою; на зольній підсипці. Кістяк лежав головою на захід, із випростаними руками й ногами. Інвентар: залишки відра між стінкою склепу та домовиною; срібне дротове кільце біля правої скроні; тальковий оселок поблизу лівої стопи [Мельник, 1901, с. 532–533].

17. Пересопниця, курган № 29. $h=2,7$ м, $\varnothing\approx 11,8$ м. На висоті 0,5 м від рівня горизонту виявлене дощате перекриття склепу (3×2 м) з великою кількістю цвяхів. Дно склепу являло собою тонкий дерев'яний поміст, вистелений березовою корою. Зверху на ній, на рівні горизонту, стояла труна ($2\times 0,6$ м) із тонких дощок, також збита цвяхами. Її кришка посипана шаром золи та дрібного вугілля, зольна підсіпка виявлена і під дном склепу. Кістяк орієнтований головою на південний захід. Права рука випростана, ліва – покладена кистю на таз. Інвентар: залишки відра в західному куті склепу, між його стінкою та гробовищем; сильно розкладений срібний медальйон із вирізом посередині (?) в районі шиї; срібне пластинчате кільце на пальці правої руки; дві бронзові пряжки та два бронзових поясних кільця поблизу таза; залізні ключ, ніж із кістяною колодкою та кинджал із вигнутим лезом біля лівого стегна; маленькі бронзові терези біля лівого коліна. Поблизу лівої гомілки – деталі ще одних терезів і дерев'яний ящик, в середині якого – набір штампів для виготовлення прикрас, невеликий молоток та ковадло [Мельник, 1901, с. 540–542; Корзухина, 1954, с. 45–46].

18. Басів Кут, курган № 7. $h=1,2$ м, $\varnothing\approx 16,2$ м (розораний). На рівні горизонту влаштовано склеп із соснових брусів ($2,8\times 1,7\times 1$ м) із дубовими стовпами по кутах, покритий горизонтальним помостом. На перекритті та дні – товстий шар берести. В середині перебувала труна ($2\times 0,8$ м) із товстих дощок, також вистелена березовою корою ззовні та зсередини. У південному куті склепу, поза гробовищем, знайдено купку вугілля та уламки двох гончарних горщиків. Скелет лежав головою на північний захід, обидві руки випростані вздовж тіла. Інвентар: залізний ніж у дерев'яних піхвах і тальковий оселок біля лівої кисті, залишки відра зліва в ногах із залізними дужкою й обручами, двома бронзовими пластинками та шістьма срібними скобами [Мельник, 1901, с. 546–547].

III. Земляні камери

19. Гірка Полонка, курган № 2. $h=1,5$ м, $\varnothing\approx 8,9$ м. На висоті 0,6 м від горизонту виявлено пласт зотлілого дерева та багато фрагментів кераміки. На рівні горизонту – дощате перекриття ($3,12\times 1,8$ м), орієнтоване з південного заходу на північний схід; у його західному куті – залізний цвях і частина

залізного обруча від відра. Безпосередньо під ним – домовина (2,1×0,5 м) із кістяком південно-західної орієнтації. Руки простягнуті вздовж тіла, ліва – трохи зігнута в лікті. Інвентар відсутній [Мельник, 1901, с. 552–553].

20. Новосілки (Боромля), курган № 3. h=0,9 м, Ø≈6,7 м. На глибині 0,3 м нижче горизонту виявлено широкий дерев'яний поміст, що покривав дощату домовину (2×0,45×0,4 м). В середині – кістяк західної орієнтації. Права рука покладена на таз, ліва – випростана вздовж тіла; ноги також випростані. Інвентар: срібне S-видне кільце на лівій скроні. Поряд, у тій же могильній ямі, лежав ще один скелет із випростаними кінцівками. Сказано, що він був орієнтований головою на схід, однак обидва черепи при цьому сходилися скроня до скроні (?). Без інвентарю [Мельник, 1901, с. 574].

21. Білів, курган № 1. h=1,26 м, Ø≈8,3 м. Нижче рівня горизонту виявлено дощатий поміст, обвуглений знизу. На глибині 2 м від вершини на розчищеному підґрунті (материку) стояла дощата труна, збита залізними цвяхами. В середині – скелет головою на південний захід, руки та ноги випростані. Інвентар відсутній [Мельник, 1901, с. 523].

22. Білів, курган № 12. h=2,45 м, Ø≈11,8 м. На рівні горизонту – поховання малої дитини (впускне (?)). Трохи нижче – пласт золи, а під ним – зруйнована дерев'яна кладка та вугілля (залишки перекриття (?)). На глибині 1,35 м від рівні горизонту на підґрунті влаштовано склеп (2,5×0,9 м) із міцних дубових брусів, скріплених цвяхами по кутах. У середині – кістяк головою на захід, притулений до північної стінки склепу. Руки складено в районі поперека, ноги випростано. Інвентар: S-видне кільце біля лівої скроні [Мельник, 1901, с. 526–527].

23. Білів, курган № 21. h=0,8 м, Ø≈8,6 м. Приблизно на рівні горизонту виявлено поміст (3,1×2,4 м) з обтесаних брусів, складених у два перпендикулярні ряди. Під ним, на глибині 1,2 м від рівня горизонту, на розчищеному підґрунті – підсіпка зі синюватого глею та золи з вугіллям, а на ній – труна (2,05×0,55 м) із товстих брусів. Скелет лежав головою на захід, руки та ноги випростані. Інвентар: підковоподібна фібула поблизу шиї, ще одна, менша, – на лівому плечі, залізний ніж – біля правої кисті, залізний інструмент на зразок щипців (пінцет (?)) – уздовж правої гомілкової кістки, залізни залишки відра – біля ступень [Мельник, 1901, с. 329].

24. Білів, курган № 22. h=0,95 м, Ø≈5,7 м. На глибині 1,6 м від вершини виявлено дощатий поміст, а на 0,15 м нижче – кришка домовини. Останню (2,4×0,6 м) зведено з товстих дубових брусів на зольній підсіпці. Скелет лежав головою на захід із випростаними руками. Поховання безінвентарне [Мельник, 1901, с. 529].

ЛІТЕРАТУРА

Авласович, А. М. (2015). Исследование сидячего погребения радимичанки в курганном некрополе у д. Студёнка Быховского района. *Быховские краеведческие чтения. IV научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня начала Первой мировой войны, 30 декабря 2014 г., г. Быхов.* Быхов, 54–60.

Андрощук, Ф. А. (1999). *Нормани і слов'яни у Подесенні*. Київ: Товариство археології та антропології.

Антонович, В. Б. (1893). *Раскопки в стране древлян*. Материалы по археологии России, 11. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова.

Бібіков, Д. В. (2019). Критерії виділення камерних поховань епохи вікінгів у Середньому Подніпров'ї: сучасний стан проблеми. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ, 433–446.

Бліфельд, Д. І. (1977). *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ: Наукова думка.

Войтехович, А. В. (2019). *Погребальный обряд населения Полоцкой земли в X–XII вв.* Минск: Беларуская навука.

Жарнов, Ю. Э. (1998). Гнёздовские курганы с остатками трупоположения. *Историческая археология. Традиции и перспективы (к 80-летию со дня рождения Даниила Антоновича Авдусина)*. Москва, 92–105.

Зозуля, С. С. (2012). Датировка камерного погребения в кургане 348 Тимереvского могильника. *Российская археология*, 4, 90–98.

Зозуля, С. С. (2014). К вопросу об особенностях камерного обряда погребения в Ярославском Поволжье. Погребения в курганах 100 и 459 Тимерёвского археологического комплекса. *XIV Тихомировские краеведческие чтения: Материалы научной конференции*. Ярославль, 233–243.

Ивакин, В. Г. (2011). Киевские погребения X века. *Stratum plus*, 5, 1–44.

Корзухина, Г. Ф. (1946). О технике тиснения и перегородчатой эмалей древней Руси X–XII вв. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР*, XIII, 45–54.

Лесман, Ю. М. (1997). Квазикамерное погребение в могильнике Струйское на Верхней Волге и проблема происхождения древнерусских сидячих погребений. *XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии*. Петрозаводск, 180–185.

Мовчан, І., Боровський, Я., Гончар, В. (2003). Нові знахідки з дружинного некрополя Верхнього Києва. *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.* Чернігів, 114–120.

Моця, О. П. (2019). Ще раз про елітарний поховальний обряд язичницької Русі. *Археологія*, 2, 48–60.

Плавинский, Н. А. (2014). Некоторые результаты раскопок средневековых погребальных памятников Браславского Поозерья археологической экспедицией Национального исторического музея Республики Беларусь. *Vēsture: avoti un silvēki*. Daugavpils, 304–312.

Приймак, В. В. (2018). Подковообразные фибулы из древнерусских памятников Левобережья Днепра. *Filo Ariadne*, 3. URL: <http://filoariadne.esrae.ru/pdf/2018/3/230.pdf>

Самоковасов, Д. Я. (2016). Могильные древности северянской Черниговщины. Москва: Синодальная типография.

Седов, В. В. (1982). Восточные славяне в VI–XIII вв. *Археология СССР*, 2, Москва: Наука.

Седова, М. В. (1981). *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.)*. Москва: Наука.

Сергеева, М. С. (2015). *Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня*. Київ–Харків: Майдан.

Сытый, Ю. Н. (2011). Могилы христиан Чернигова X века (к постановке проблемы). *Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років. Матеріали міжнародної наукової конференції, 19–20 листопада 2010 р.* Чернігів–Луцьк, 98–110.

Шинаков, Е.А., Гурьянов, В.Н., Чубур, А.А. (2011). *Погребальный обряд в Среднем Подесенье как источник для исторической реконструкции*. Брянск: Курсив.

Gräslund, A.-S. (1980). *Birka IV: The Burial Customs. A study of the graves on Bjorko*. Stockholm : Kungliga Vitterhets, Historie och Antikvitets Akademien.

Janowski, A. (2015). *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*. Szczecin: IAE PAN.

REFERENCES

Avlasovich, A.M. (2015). Issledovanie sidyachego pogrebeniya radimichanki v kurgannom nekropole u d. Studyonka By'xovskogo rajona. *By'xovskie kraevedcheskie chteniya. IV nauchno-prakticheskaya konferenciya, posvyashhennaya 100-letiyu so dnya nachala Pervoj mirovoj vojny', 30 dekabrya 2014 g., g. By'xov. By'xov*, 54–60 (in Russian).

Androshchuk, F.A. (1999). *Normany i slov'iany u Podesenni*. Kyiv: Tovarystvo arkeolohii ta antropolohii. (in Ukrainian).

Antonovich, V. B. (1893). *Raskopki v strane drevlyan*. Materialy' po arxeologii Rossii, 11. Sankt-Peterburg: Tipografiya I. N. Skoroxodova. (in Russian).

Bibikov, D.V. (2019). Kryterii vydilennia kamernykh pokhovan epokhy vikiniv u Cerednomu Podniprovi: suchasnyi stan problemy. *I Vseukrainskyi arkeolohichniy z'izd: materialy roboty*. Kyiv, 433–446 (in Ukrainian).

Blifeld, D.I. (1977). *Davnoruski pam'iatky Shestovytsi*. Kyiv, 235 pp. (in Ukrainian).

Vojtekovich, A. V. (2019). *Pogrebalnyj obryad naseleniya Poloczkoj zemli v X–XII vv.* Minsk: Bielaruskaja navuka. (in Russian).

- Zharnov, Yu.E'. (1998). Gnyozdovskie kurgany s ostatkami trupopolozheniya. *Istoricheskaya arxeologiya. Traditsii i perspektivy (k 80-letiyu so dnya rozhdeniya Daniila Antonovicha Avdusina)*. Moskva, 92–105 (in Russian).
- Zozulya, S.S. (2012). Datirovka kamernogo pogrebeniya v kurgane 348 Timerevskogo mogilnika. *Rossijskaya arkheologiya*, 4, 90–98 (in Russian).
- Zozulya, S.S. (2014). K voprosu ob osobennostyakh kamernogo obryada pogrebeniya v Yaroslavskom Povolzhe. Pogrebeniya v kurganax 100 i 459 Timeryovskogo arxeologicheskogo kompleksa. *XIV Tikhomirovskie kraevedcheskie chteniya: Materialy nauchnoj konferenczii. Yaroslavl*, 233–243 (in Russian).
- Ivakin, V.G. (2011). Kievskie pogrebeniya X veka. *Stratum plus*, 5, 1–44 (in Russian).
- Korzuxina, G.F. (1946). O texnike tisneniya i peregorodchatoj e`maliv drevnej Rusi X–XII vv. *Kratkie soobshheniya Instituta istorii material'noj kul'tury*, XIII, 45–54 (in Russian).
- Lesman, Yu.M. (1997). Kvizikamernoe pogrebenie v mogil`nike Strujskoe na Verxnej Volge i problema proisxozhdeniya drevnerusskikh sidyachikh pogrebenij. *XIII konferenciya po izucheniyu istorii, ekonomiki, literatury i yazyka skandinavskikh stran i Finlyandii*. Petrozavodsk, 180–185 (in Russian).
- Melnik, E.N. (1901). Raskopki v zemle luchan. *Trudy XI Arkheologicheskogo sezda*, 1. Moskva, 479–513 (in Russian).
- Movchan, I., Borovskiy, Ya., & Honchar, V. (2003). Novi znakhidky z druzhynnoho nekropolia Verkhnoho Kyieva. *Druzhyhni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy VIII–XI st.* Chernihiv, 114–120 (in Ukrainian).
- Motsia, O.P. (2019). Shche raz pro elitarnyi pokhoyalnyi obriad yazychnytskoi Rusi. *Arkheologiya*, 2, 48–60 (in Ukrainian).
- Plavinskij, N.A. (2014). Nekotorye rezultaty raskopok srednevekovykh pogrebalnykh pamyatnikov Braslavskogo Poozerya arkheologicheskoy ekspeditsiej Natsionalnogo istoricheskogo muzeya Respubliki Belarus. *Vēsture: avoti un silvēki*. Daugavpils, 304–312 (in Russian).
- Prijmak, V.V. (2018). Podkovoobraznye fibuly iz drevnerusskikh pamyatnikov Levoberezhya Dnepra. *Filo Ariadne*, 3. Retrived from <http://filoariadne.esrae.ru/pdf/2018/3/230.pdf> (in Russian).
- Samokvasov, D.Ya. (2016). *Mogilnye drevnosti severyanskoj Chernigovshhiny*. Moskva: Sinodalnaya tipografiya. (in Russian).
- Sedov, V.V. (1982). Vostochnye slavyane v VI–XIII vv. *Arkheologiya SSSR*, 2, Moskva: Nauka. (in Russian).
- Sedova, M.V. (1981). *Yuvelirnye izdeliya drevnego Novgoroda (X–XV vv.)*. Moskva: Nauka. (in Russian).
- Serhieieva M.S. (2015). *Maistry z obrobky dereva ta kistky davnoruskoho mista Voinia*. Kyiv–Kharkiv: Mайдan. (in Ukrainian).
- Sytyj, Yu.N. (2011). Mogily khristian Chernigova X veka (k postanovke problemy). *Khristijanizatsijni vplivi v Kii'vskij Rusi za chasiv knyazya Oskolda: 1150 rokiv. Materiali mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, 19–20 listopada 2010 r.* Chernigiv–Lutsk, 98–110 (in Russian).
- Shinakov, E.A., Guryanov, V.N., & Chubur, A.A. (2011). *Pogrebalnyj obryad v Srednem Podeseie kak istochnik dlya istoricheskoy rekonstruktsii*. Bryansk: Kursiv (in Russian).
- Janowski, A. (2015). *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*. Szczecin: IAE PAN. (in Polish).
- Gräslund, A.-S. (1980). *Birka IV: The Burial Customs. A study of the graves on Bjorko*. Stockholm: Kungliga Vitterhets, Historie och Antikvitets Akademien.

Стаття: надійшла до редакції 22.05.2020
прийнята до друку 10.09.2020

**“PSEUDO-CHAMBERS” FROM THE EXCAVATIONS OF KATERYNA MELNYK
AS A TRANSITIONAL LINK IN DEVELOPMENT OF THE BURIAL RITE
OF VOLYN POPULATION IN THE EARLY MIDDLE AGES**

Dmytro BIBIKOV

*Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine,
Volodymyrska Str., 3, 01001, Kyiv, Ukraine,
e-mail: bibikov@bigmir.net*

The article is devoted to a specific category of ancient Rus burial monuments of X–XI centuries. They combine the features of both elite chamber tombs of the Viking Age and ordinary Christian burials of the beginning of the II millennium AD. The author considered to combine such burials under the term «pseudo-chambers» or «imitation chambers». There are four types of them: 1) chambers with coffins; 2) ground chambers; 3) «earthen» chambers with wooden flooring, but without wall coverings; 4) «large burial pits» without wooden structures. In the article there is first analysis of the structural and ceremonial features of each of these chamber types. Moreover, the author identifies their peculiarities. The basis of the sample is taken from the materials of excavations headed by K. Melnyk in 1897–1898, which was the source of the greatest number of such monuments.

Obviously, the erection of classical chamber tombs in the southern Rus territories ceased with the beginning of Christianization. However, the ancient Rus elite could not abandon this tradition completely, which was reflected in the appearance of imitation cameras. The vast majority of them inside permanent wooden structures contain a movable coffin. This fact contradicts the basic idea of the classical chamber tombs as «houses of the dead» and indicates at least a significant influence of the Christian doctrine. The spread of pseudo-chambers in the territory of Volyn should undoubtedly be linked to the governmental activity of Volodymyr Sviatoslavych that may have been accompanied by an influx of people («greater men») from the Middle Dnieper. According to the composition of the funerary inventory and analogies from the adjacent territories, they can be dated from the end of X – the first half of XI centuries.

Comprehensive analysis of construction features and funerary inventory of imitation chambers from the territory of Volyn does not allow us uniquely associate them with representatives of the ancient Rus elite. Within the region, mentioned monuments are not a direct line of development of classical chamber tombs, but merely imitate socially prestigious ceremonial elements of the latter.

Key words: Ancient Rus, Volyn, funeral rite, imitation cameras, Christianization.